

עליות נסיות לארץ ישראל – באגדה, בספרות ובפולקלור

מאת

יצחק גנוז

מי יתן לי אבר ועפתי אל ארץ
בה ינץ השקד, התומר.

ח.ג. ביאליק, "אל הציפור", ניסן, תרנ"א

הזיקה שבין ארץ ישראל וקהילות ישראל בגולה לא פסקה גם לאחר חורבן הבית. זיקה זו התבטאה במהלך ההיסטוריה היהודית במספר מישורים. בנדודיהם בין הארצות נשאו אתם את משאת הנפש שיגיעו בסופו של דבר לארץ ישראל. אם לא הם, אז בניהם או נכדיהם. היטיב לבטא את זה ר' נחמן מברסלב, "לאן שאני נוסע אני נוסע רק לארץ-ישראל". תקוות השיבה לארץ אבות עמדה במשך דורות רבים במוקד היצירה העממית. החלום הציוני וכיסופי העם למולדתו הצמיחו כנפיים, המריצו את המעשה ורקמו את האגדות כשהן צמודות לקואורדינטות של זמן ומקום. נוסעים ועולי רגל יצאו לדרכם כדי להגיע לא"י, לחונן את עפרה, להזין את נפשם מקדושתה ולבכות על חורבותיה. כל דור וכל תפוצה עם אנשי העליה האפיניים להם. עליה תוך סכנת נפשות, בדרכים ארוכות ביבשה ובים, בהן אורבות סערות, רעב, מגפות, שוד ושבי. רבים מהם ראו בעיני רוחם את ירושלים של מעלה מזוגה עם ירושלים של מטה. חופן עפרה של א"י היה קדוש אצלם קדושה עליונה. בה ראו את הגאולה וההצלה גם יחד. ישועה ומיפלט ליחיד ולכלל היהודי. כך עלו לא"י הרמב"ן, רבי יהודה הלוי, ר' עובדיה מברטנורה, תלמידי הגר"א, חסידי הבעש"ט וזרמי העליה במאה שלנו, בהם חלוצים ופליטי שואה. מסיפוריהם עולה בת קול של געגועי דורות.

לארץ ישראל – עולים. ממנה, לחוץ לארץ – יורדים. "עלה נעלה" – ביטוי שמקורו בתורה "עלה נעלה וירשנו אותה כי יכול נוכל לה" (במדבר י"ג, ל'). ביטוי ותפיסה שהתגברו במשך דורות רבים והותכו במציאות של תולדות האומה. ר' יהודה ליוא בן בצלאל, המהר"ל מפראג, שחי במאה השש עשרה, מגדיר את הרעיון על דרך המיצוי:

"ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות ובית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל. כי ארץ ישראל קדושה מכל הארצות ובית המקדש קדוש מכל ארץ ישראל, ודבר שהוא קדוש – עליון הוא, והחמרי הוא שפל".¹ העוזב את הארץ הוא

1. המהר"ל מפראג, חידושי אגדות ב', ע' קמ"ז.

"יורד", על כל המשמעות והקונוטציות שיש למושג זה בלשון העברית ובמסורות הלשון של עדות ישראל.

גלגול מחילות ומעברים תת־קרקעיים מהגולה לארץ־ישראל

העליה לארץ ישראל היא בכל הדרכים, ביבשה, באויר ובים. סביב עליות אלו נרקמו הרבה סיפורים ואגדות המספרות על תלאותיהם ונדודיהם של נדחי ישראל כקבוצות וכיחידים שיצאו לדרכם. יש והגיעו ויש שלא הגיעו. הדמיון העממי הוסיף מימד נוסף על הדרך והצורה בה אפשר להגיע לארץ ישראל כדי להימנע מתלאות הדרך ובזמן קצר ביותר, מתחת לפני הקרקע, או כפי שמקובל לקרוא למוטיב זה — גלגול מחילות.

נאמר במדרש: הפסידו הצדיקים שהם קבורים בחוץ לארץ. אלא מה הקדוש ברוך הוא עושה? עושה להם מחילות בארץ, ועושה אותן כמערות הללו והם מתגלגלים ובאים עד שהם מגיעים לארץ ישראל, והקדוש ברוך הוא נותן בהם רוח חיים והם עומדים (בראשית רבה, צו, ז'). "גלגול לצדיקים (מחוץ לארץ) צער הוא. אמר אביי "מחילות נעשות להם בקרקע והמתים מתגלגלים דרכם לארץ ישראל" (כתובות, קי"א, א').

יעקב אבינו נוטה למות, ומספרת התורה:

ויקרא לבנו ליוסף ויאמר לו: אם נא מצאתי חן בעיניך שים נא ידך תחת ירכי, ועשית עמדי חסד ואמת, אל נא תקברני במצרים, ושכבתי עם אבותי, ונשאתני ממצרים וקברתני בקבורתם. (בראשית מ"ז, כ"ט).

רצונם של יעקב ושל יוסף להיקבר בארץ כנען הוא ביטוי לאמונתם כי הארץ היא ארצם המובטחת. הם גרו בניכר אבל ראו בארץ כנען את מולדתם. על הפסוק בתורה "ושכבתי עם אבותי" מביא הרב מנחם מנדל כשר בספרו "תורה שלמה" את דבריו של בשכ"ט, הוא מנחם בן שלמה (המחצית הראשונה של המאה ה־12, מחבר מדרש "שכל טוב". הלע"ז בספר הוא איטלקי). דבריו מבטאים את המדרשים והמסורות שהיו ידועים בדורו על גלגול מחילות, ואלה הם:

"מתים שבארץ ישראל הקברים שלהם נפתחין, והם יוצאין חיים ורואין מיד פני השכינה... שנאמר: וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם, אבל מתים שבחוץ לארץ הקרקע מתבקעת מתחתיה ויוצאין והולכין דרך הקרקע דרך מחילות כתולעת זו מן הקבר עד ארץ ישראל, מתוך ארץ ישראל עולין ויוצאין ורואים פני השכינה"... א"י.

השם "מחילות" מוסבר בבראשית רבה ובמקומות אחרים כ"המערות הללו" ומהורים נושאים מרכזיים בסיפורי עם יהודיים מאוחרים יותר. עד כאן מדובר על תחיית המתים, אך מוטיב זה של מערה או מחילה תת־קרקעית

1א. הרב מנחם מנדל כשר, חומש "תורה שלמה", בראשית מ"ז, קי"ט.

המוליכה מן הגולה לארץ ישראל והמשמשת ליהודים המשתוקקים להגיע אליה בחייהם, חדרה לסיפורי עם, למסורות ולאגדות חסידים. המוטיב מצוי במרכזו של סיפור עם הקשור עם בנייתו והקמתו של בית הכנסת אלט־נוי שול שבפראג.

האגדה מופיעה ביומניו של הרצל, והוא מוסר שרשם אותה מאדוארד בכר, מעורכי "נייע פרעסע" בווינה, אשר שמע אותה בנעוריו, וזו לשון האגדה כפי שמופיעה ב"ספר הימים"².

אשה יהודית יושבה פעם בחדרה והביטה מבעד לחלון. והנה ראתה על הגג שמנגד חתולה שאחווה צירי לידה. הלכה האשה ולקחה את החתולה ועזרה לה בלידתה. לאחר מכן סידרה לה ולחתלתוליה מצע של קש על ארגו הפחמים. לאחר ימים מעטים נעלמה החתולה ששבה לבריאותה, אך הפחמים אשר עליהם שכבה החתולה, הפכו והיו לזהב טהור. האשה הראתה את הזהב לבעלה והוא אמר כי החתולה נשלחה אליהם מידי הקב"ה, ואז הוא הוציא את הכסף לבנין בית כנסת, הוא אלטנוישול אשר בפראג. וכך נבנה הבית המהולל הזה. אך בלב האיש נשארה תשוקה אחת: כאיש חסיד היה רוצה למות בירושלים, אף היה רוצה לראות שוב את החתולה ולהביע לה את תודתו בעד עושרו. ושוב הביטה פעם האשה מבעד לחלון וראתה במקום הקודם את החתולה. ואז מיהרה לקרוא לבעלה: ראה נא, שם יושבת שוב החתולה שלנו. האיש רץ החוצה להביא אותה, אך היא קפצה ונכנסה להאלטנוישול. מיהר האיש ורץ אחריה וראה פתאום את החתולה נעלמת דרך הקרקע. היתה שם פירצה כמו לתוך מרתף. בלי לחשוב הרבה ירד גם האיש ונכנס לתוך מסדרון קמור וארוך. החתולה משכה אותו הלאה והלאה עד אשר לבסוף ראה שוב את אור היום. כאשר יצא ראה שהוא במקום זר, והאנשים אמרו לו שהוא בירושלים. אז מת משמחה.

בהעמידנו את תוכנו של הסיפור מול המוטיב על "גלגול מחילות" כפי שמוכר מהמדרש, מתגלים מספר הבדלים.

המדרש מדבר על ימות המשיח, על תחיית המתים, על מתים שיתגלגלו דרך מחילות מחוצה לארץ אל ארץ-ישראל. וכיון שמגיעים לארץ ישראל, הקדוש ברוך הוא נותן בהם רוח חיים. מאידך, האגדה הקשורה באלט־נוי שול שבפראג מספרת על יהודי חסיד וצדיק החי בגלות פראג, וכשחלמו מתגשם הוא מגיע לארץ-ישראל דרך מחילות מתחת לקרקע, לא כדי לחיות בה אלא כדי למות בה.

המדרש אומר בשם הקב"ה "הנה אני פותח את קברותיכם והעליתי אתכם אל אדמת ישראל". באגדה שלפנינו, הטיל כח עליון את תפקיד הבאת היהודי לארץ ישראל על חתולה, וזה כגמול למעשה נדיב שאשתו והוא עשו, היא — בעזרה שהושיטה לחתול בלידתה, והוא — במתן כספו לבניית בית הכנסת.

2. ספרי הימים. מחורגמים על-ידי ר' בנימין ואשר ברש. כרך שני, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 192-193. כמו כן, עיין, טוביה פרשל "זוטות", הראר, ז' באב תשל"ט, שנת ה-56, גליון ל"ד.

את המוצא של המחילה התת-קרקעית המובילה אל ירושלים הועידה האגדה העממית לאלטנוישול, שמסביבו התרקמו סיפורי עם. ידוע הסיפור על נוסחאותיו השונות, שאחרי חורבן בית המקדש נטלו מלאכים על כנפיהם אבנים אחדות מבית המקדש ואמרו לפני הקב"ה: ריבון העולמים! אנו נוטלים את אבני הקודש הללו על תנאי. כשיבנה בית המקדש נחזיר אבנים אלו למקומן. המלאכים הביאו את האבנים לפראג, הניחו אותן ברובע היהודי ועליהן נבנה בית הכנסת. לפיכך קראו לו "בית הכנסת על תנאי".

הסיפור הראשון על המחילה התת-קרקעית המובילה מבית הכנסת "אלטנוישול" אל ירושלים, מדגיש ביתר שאת את הקשר שבין "המקדש מעט" שבגולה אל בית המקדש שבירושלים, כי לא רק שבית הכנסת נבנה מאבני בית המקדש החרב, אלא גם מחילות תת-קרקעיות מקשרות את שניהם.

על מחילות הנמשכות מבתי כנסת שבגולה אל ארץ ישראל, נחזור בהמשך. ביטוי לתשוקה עזה להגיע לארץ ישראל ולו דרך מחילה תת-קרקעית מובא באגדה על משה רבנו, המספרת על בקשתו, בערוב ימיו, להיכנס לארץ ישראל — משאת נפשו. כשהקב"ה משיב פניו ריקם הוא פונה אליו בבקשה אחרונה, לאפשר לו להיכנס לארץ ישראל דרך מחילה של קיסריון.

העיירה פמיאס, בניאס בימינו נקראה גם בשם קיסריון, על שם אוגוסטוס קיסר רומי. בקרבתה מערת פמיאס או פמייס, שממנה יוצא אחד ממקורות הירדן.

האגדה מספרת, שממערב פמיאס מסתעפת מנהרה, מחילה עמוקה התודרת אל הרי עבר-הירדן המזרחי. קוראים לה "מחילה של קיסריון" או "מחילת קיסריון". משה רבנו, עמד בעבר-הירדן וביקש לעבור את הירדן ולהיכנס אל הארץ, אך הקב"ה לא נענה לבקשתו. "אמר (משה): רבוננו של עולם! הואיל ונגזרה גזירה שלא אכנס לארץ לא כמלך ולא כהדיוט, אכנס במחילה של קיסריון שהוא מתחת לפניס. אמר לו הקב"ה: ושמה לא תעבור!"

אך המדרש אינו משאיר את משה רבנו מקופח וקובע כי "מחילה היתה יוצאת מקבורתו של משה לקבורתן של אבות", ו"א שנשמר לו הפתח, הקשר, ולו התת-קרקעי עם ארץ-ישראל, ועל אחת כמה עם קברי אבות האומה. זכה היהודי מפראג למה שלא זכה משה רבנו, הוא הגיע לארץ ישראל דרך מחילה תת-קרקעית.

מדרשים, אגדות וסיפורי עם שרווחו במזרח אירופה הטביעו את חותמם ביצירתו של שיי עגנון, והם מהווים מקור לאספקטים העלילתיים והסמליים של חלק גדול

3. זאב וילנאי, אגדות ארץ-ישראל, ירושלים השל"ו, חלק ב' עמ' 479. ראה המקורות לאגדה המפורטים בעמ' מ"ב, הערה 894.
4. ילקוט שמעוני, ברכה, ל"ד, תחק"ה.

מכתביו. בסיפורו "מעשה העז" הוא מעצב את מוטיב גלגול מחילות וזה עיקר סיפורו.⁵ מעשה בזקן שהיתה לו עז, והיא, מפעם לפעם נעלמת מביתו למספר ימים, וכשחוזרת "דדיה מלאים חלב מתוק מדבש וטעמו טעם גן עדן". אמר הזקן לבנו: מתאוה אני לדעת לאן היא הולכת ומאיפה היא מביאה חלב מתוק זה. קשר הבחור משיחה בזנבה של העז. כשעמדה ללכת תפס את המשיחה בידו ונגרר אחריה עד שהגיע למערה אחת, וממנה נמשכת מחילה תת קרקעית לארץ-ישראל. זמן ההליכה מהעיר הנידחת שבגולה עד לא"י מוגדר ע"י עגנון בצורה מופשטת: "וכך היו הולכים שעה או שתיים ואולי יום או יומיים".

וכשהגיעו לא"י "תלה הבחור עיניו למרום ואמר, ברוך המקום ברוך הוא שהביאני לארץ-ישראל. נשק עפרה וישב לו תחת העץ. אמר לעצמו, עד שיפוח היום ונסו הצללים אשב לי על ההר תחת העץ. אחרי כן אלך לביתי ואביא את אבי ואת אמי לארץ ישראל".

הבחור תחב באזנה של העז פתק לאביו ומודיע לו שהוא יצא בעקבותיה. "אז תלך לבטח דרךך ותבוא לא"י".

אך כאן מגיעה האכזבה. העז חזרה אל הזקן אך באזניה לא נענעה והפתק לא נפל. האב בוכה ומתאבל על בנו שנעלם ואיננו. וכששחטו את העז נפל הפתק מן האוזן. קרא האב את כל מה שכתב לו בנו. התחיל מטפח על ראשו ובוכה: "אוי לי שיכולתי לעלות לא"י בקפיצה אחת ועכשיו אקפח את ימי בגלות הזאת". ומסיים עגנון: "מני אז פי המערה סמוי מן העין, ודרך קצרה עוד אין".

אבדן הקשר בין האב בגולה לבין בנו החי בא"י ברוב טובה, נימה זו מסתמנת במארג מסוים של הסיפור, והוא כסמל וכביטוי על אבדן הקשר בין הדורות. בעוד הבן חי את חייו במולדת הנכספת ברוב טובה, האב מקפח את ימיו "בגלות הזאת". לדעתו, אולי גם מותר לראות את זה כביטוי לאותו מחסום ונתק שהתהווה בין הישוב היהודי בא"י לבין פזורות העם היהודי באירופה הדוויה בתקופת השואה. אם כי הסיפור נכתב שנים קודם לכן, הרי המיתוס, המהווה פרי הקשר והאהבה של העם למולדתו, הוא מעל למושגי זמן ומקום.

נוסח סיפור זה קיים גם בסיפורי עם של יהודי מארוקו. ספר "שבת חיים" הכתוב ביהודית מארוקאית, מספר על מחילה נסתרת בין אופראן לירושלים, שדרכה אפשר להגיע אליה במהירות של קפיצת הדרך.⁶

פרה אחת היתה הולכת מדי בוקר בדרך זו, רועה בשדותיה של א"י וחוזרת למארוקו. חכמי ירושלים הכניסו לגרונה פתק שבו צויין כי היא מגיעה יום יום לירושלים. אך גם כאן, כמו ב"מעשה העז", מתגלה הפתק באיחור רב. האכזבה באה בעקבות המעשה. מסתבר כי טרם הגיעה שעת הגאולה.

5. כל סיפוריו של ש"י עגנון, כרך "אלו ואלו", מעשה העז, הוצ' שוקן, ירושלים ות"א, תש"ך, עמ' שע"ג-שע"ה. 6. יואב אלשטיין, עיגולים יושר, ת"א, חש"ל עמ' 120.

7. דב נוי, סיפורי העליה של יהודי מארוקו. ספר זאב וילנאי, ירושלים 1984, עמ' 409. למערת אופראן מסורות הקשורות לעניין הגאולה. כמו כן "מוטיב המעבר התת-קרקעי מן הגולה לארץ באגדת ישראל". דברי הקונגרס העולמי השלישי למדעי היהדות. ירושלים תשכ"א, עמ' 344-346.

על פרה המעלה יהודי מבבל לארץ ישראל מספר מיכל רבינוביץ בספרו "חול ומועדי".

הזהות שבין סיפורי עדות ישראל בפזורה הרחוקה גאוגרפית אחת מרעותה, מציינת את האחידות של התקוות המשיחיות והכיסופים להגיע אל ארץ ישראל, כי הרי מקור אחד להם.

מחילות מבתי כנסת שבגולה לכיוון ירושלים

בסיפורי עם יהודיים במזרח אירופה קיימות מסורות על בתי כנסת עתיקים שמתחתם מסתעפות מנהרות תת קרקעיות המובילות לירושלים.

בשנת 1912 התארגנה ברוסיה משלחת אתנוגרפית לחקר הפולקלור והאתנוגרפיה היהודית שבראשה עמד ש. אנסקי. המשלחת ביקרה בוולין ובפודוליה ואלה אחדים מרשמיה:⁹

בכל עיר ועיירה באוקראינה מהווה בית הכנסת הבנין המפואר ביותר, ואם על פי רוב הוא עומד בתוך ביקעה, הוא בכל זאת הגבוה מכל הבתים. בעיירות הנידחות והעניות ביותר שבתיהם נמוכים, עשויים מטיט, גגותיהם מכוסים בקש והם בחציים שקועים באדמה, אפילו שם, עומד בית הכנסת גבוה, יציב ומפואר. השוני הזה שבין בית הכנסת לבין הבתים שמסביב, מוסיף לו יופי, הדר, תפארת, קדושה ורחשי סוד. תושבי העיירה, יהודים לבביים וישרי דרך, מתפארים ומתגאים בו.

בהרבה עיירות בהם נמצאים בתי כנסת עתיקים ביותר, כשנשאלה השאלה "מתי נבנה בית הכנסת שלכם?", באה על פי רוב התשובה שלא ידוע מי ומתי בנה אותו. אך תוך כדי שיחה מספר המרואין אגדה נפלאה הקשורה בו. לפי אגדות אלו מסתבר שבתי כנסת עתיקים אלה בכלל לא נבנו, אלא התגלו במקרה. ילדים שיחקו על ההר, חפרו, הזיזו עפר במקלות ולפתע ראו גג. השמועה התפשטה חיש מהר בעיירה. תושביה התאספו והחלו לחפור ולהוריד את הקרקע מסביב ואז התגלה להם בית כנסת שלם עומד על תלו לתפארת על כל אביזריו, והציורים על הקירות והתקרה.

אגדה על בית הכנסת הישן שבעיירה פרוהיבישצה (פלך קיוב), שעברה מדור לדור, מספרת, שלפני מאות שנים היה במקום שעמד עליו בית הכנסת הקיים, הר טיט גדול. בנות ישראל יוצאות לשם בכל יום ששי וחופרות להן חומר למרוח את קרקע הבית לכבוד שבת. בת אחת, בחפרה כדרכה במעדר, נתקלה בפח ברזל. אחרי שנתקהלו יהודי העיר והחלו להסיר את שיכבת הטיט, נתגלה להם גג שלם. לאחר עבודת חפירה התגלה להם בית הכנסת כולו, גדול ויפה, בתוכו ארון קודש וספרי תורה רבים ועם נר התמיד הבוער¹⁰.

8. מיכל רבינוביץ, חול ומועד. ההסתדרות הציונית, המחלקה לענייני הנוער והחלוץ. ירושלים חשכ"ה, עמ' 152.

המחבר מעיר שמקור הסיפור הוא אצל אחד ממפרשי התלמוד מהמאה הי"ג, אך אין הוא מציין את שמו. לדבריו, הפנה את חשומת לבו של ש-י עגנון למקור זה.

9. אברהם רעכטמאן, יידישע עטנאגראפיע און פאלקלאר, יוא, כונוס איירס, 1958.

10. ה.ס. ליברמן-יינו, האגדות ע"ד בית הכנסת הישן בעיר פוהרבישצה (פלך קיוב), רשומות, כרך ד', ח"א, תרפ"ז, עמ' 391.

[7] עליות נסיות לארץ ישראל — באגדה, בספרות ובפולקלור קלא

מציאת בית כנסת עתיק על ידי ילדים, שכאמור, תושבי עיירות נידחות באוקראינה מספרים אותם למראיינים, חברי המשלחת של אנסקי, מוצאים גם את ביטויים בכתביו של עגנון. ריקמת סיפוריו נושמת את הקשר החי והציורי שבין החומר והרוח, והם מפניני הפולקלוריסטיקה היהודית. אלה דבריו המשובצים בסיפורו "בלבב ימים":

"לאחר שהשיבו הנלכבים את נפשם מן הדרך, נכנסו לבית הכנסת הגדול, זה בית הכנסת שתינוקות של רבן מצאותו טמון בהר ופינוהו, והבעש"ט, זכרונו לברכה, היה מחביא עצמו שם במעלות שבקיר ללמוד קבלה, וזכה שם לעליית נשמה"¹¹.

בית הכנסת של המהרש"א (מורנו הרב ר' שמואל אליעזר אידלש, נולד בקרקוב בשנת 1565) בעיר אסטראה, הידוע כ"מהרשאס שול", הכיל חפצי ערך יקרים ביותר, תשמישי קדושה עשויים זהב וכסף, כתרים, ידים, מנורות תלויות, מנורות חנוכה ועוד. פורעי חמילניצקי, בשנות ת"ח ות"ט (1648–1649) בזזו אותו ומה שנשאר הותך בשריפה הגדולה שפקדה את העיירה בשנת תקס"ט (1809). על הריצפה של "הפוליש" היתה דלת ברזל כבדה נעולה במנעול גדול. מאחוריה הובילו מדרגות אבן אל מעברים תת קרקעיים. הרבה אגדות סופרו על מעברים אלה המסתעפים לכיוונים שונים, וקיימת מסורה, שאחד מהם מוביל לירושלים¹². על מחילות המסתעפות מחורבות בתי כנסת עתיקים לכיוון ירושלים, מסופר בזכרונותיהם של פליטי שואה, מתקופת ילדותם, בספרי "יזכור" לקהילות שנחרבו.

המטפחת או הסאטשיילה הצפה על פני הים

מיכאל לוי רודקינסון, בספרו "עדת צדיקים" מספר על שהותו של הבעש"ט בקושטא, בדרכו לארץ ישראל:

והוא (הבעש"ט) אמר לר' צבי סופר, כי רצונו לנסוע תיכף לארץ הקודש, וילך אתו על החוף ולא מצא ספינה אשר בה יהודים. אז אמר הבעש"ט להסופר ר' צבי: "אם רצונך אפרוש מטפחתי על הים"¹³.

מוטיב המטפחת הנפרסת על פני הים ושעליה מגיעים לארץ הקודש מוצא את ביטויו האמנותי בסיפורו של עגנון "בלבב ימים". הסיפור נתפרסם לראשונה בשנת 1934.

חנניה מאחר את הספינה שהפליגה מעיר הנמל אל ארץ ישראל ועליה חבריו — חבורת החסידים "הנלכבים". חנניה, שבתחילת דרכו "צורר טליתו ותפיליו

11. ש"י עגנון, אלו ואלו, בלבב ימים, הוצ' שוקן ירושלים ותל-אביב, חש"ך עמ' תצ"ה.

12. הערה 8 כנ"ל, עמ' 68.

השווה: חיים שוורצבאום, בית הכנסת באגדות העם, "מחניים", גליון צ"ה, חשכ"ד.

13. ראה גדליה נגאל, סיפורי מיכאל לוי רודקינסון, עדת צדיקים, מהדורה מדעית. ירושלים, תשמ"ט,

עמ' 23.

במטפחתו וכורך סמרטוטים על רגליו והולך לארץ ישראל" נקלע עתה לצרה גדולה. בודד בנמל הזר, וספינתו איננה.

"כיון שראה חנניה צרתו צרה, זקף עיניו כלפי מעלה ואמר: רבונו של עולם, אין לי להישען אלא על רחמיך הרבים. נתן הקדוש ברוך הוא עצה בלבו שיפרוש מטפחתו על הים, וישב עליה כשהיא נושאת אותו עד שהגיע לארץ ישראל, ולא עוד אלא שהגיע קודם לחבריו, שהם המתינו לספינה בסטמבול ונתגעש עליהם הים והיו בצרה גדולה, ואילו הוא עבר בשלום את הים".

בסיפורו של עגנון הותכו אגדות ומוטיבים מהספרות החסידית וסיפורי עם שהיו נפוצים בקהילות ישראל במאה השמונה עשרה. ניסוחיו ספוגים מקורות תלמודיים-מדרשיים, ובתשחית המארג של הסיפור מזיגה נפלאה של ראליוזם ופנטסטיקה. אין אלה אגדות בדויות מהלב של הדור האחרון, אלא טבוע בהן חותם של דורות עברויים. בשנת 1760, כנראה בדפוס אמשטרדם, הופיע ספר מסעות של משה הירושלמי "ספר ידי משה" שנדפס במקורו ביידיש¹⁴.

שם, הצדיק, כמו חנניה, גם כן מאחר ספינתו. ברוב יאושו מתרחש לו נס. מזדמן לו אדם החורש אדמתו והוא פונה לצדיק: "עלה ורכב עלי. עלה ורכב עליו ועף אתו למרחקים והורידו על הר, ואמר לו לשבת שם עד עלות השחר. אז יראה דרך לפניו ובדרך הזאת ילך ויעלה לארץ ישראל, וכן עשה הצדיק והגיע בשלום לארץ ישראל".

מוטיב "המטפחת" בגלגוליו השונים הוא רב משמעותי בסיפוריו של עגנון¹⁵. בסיפור החסידי, כשהוא ניתן ביידיש, לא מופיעה "מטפחת" כמשמעותה המילולית שהיא "א טיבעלע", אלא מופיע "א פאטשיילע" (לפעמים בלשון מסורסת "הפרטשיילא"). "הלכו הצדיקים ויתנו על פני כולם מסוה עם הפרטשיילא"¹⁶.

מ. צאנין במילוניו¹⁷ מציין: מטפחת עבה להתעטף בה. זכור לי שבמחוז ילדותי, ברוסיה הלבנה, קראו "פאטשילע" לסודר גדול בו מתכסים בעונות הקור, ובעת הצורך גם עוטפים פריטי לבוש וצוררים בחבילה. כך לדעתי יש לראות את "המטפחת" בהשתלשלות הסיפורים שלפנינו.

"פאטשילע" – סודר, ולו הקשרים וקונוטציות עם נסיעה, יציאה לדרך, אריזת מטלטלין, נוסף לשימוש כבגד לכסות כתפיים. פיזומן ילדים, שהוא שיר מניין במהותו, הזכור לי מלפני יותר מיובל שנים, שהדהד בסימטאות העיירה היהודית, מתחיל במלים:

גרינע פאטשיילע, גרין און בלא

14. עיין: שמואל ורסס, סיפור ושורשו, רמת-גן, 1971. עמ' 201-243.
15. נכלל בספרו של א. יערי, מסעות ארץ-ישראל, ת"א, תש"ו. עיין עמ' 458. הסיפור חורגם לעברית ע"י ד. וילהלם.
16. רב סדן, על ש"י עגנון, "מעשה המטפחת", עמ' 65-73.
17. גדליה נגאל, מנחם מנדל בודק, סיפורים חסידיים, ת"א, תשנ"א עמ' 230.
18. מ. צאנין. טילון יידיש עברי תשמ"ב, עמ' 336.

הָאָט ער געפּאָרן פּאָד הָאַרָאָ...¹⁹

תרגום:

סודר ירוק וצבע עינבר

נסוע נסע מאחורי ההר...²⁰

הפאטשיילה — זה גם מיקלט, מחסה ומגן בפני קור ורוחות ומפני צר ואויב ופורע. בה, בפאטשיילה, האם היהודיה עוטפת ונושאת את תינוקה. מוטיב הנובע מתשתית עממית קדומה יותר שסופרה בעל פה, ביטוי של ההווי, הגורל, הנדודים והמסע, והוא שזור בשירת יידיש גם בימינו.

כותב אברהם סוצקבר בשירו "אני מחפש את המעטים שעדיין זוכרים את אמי"²¹ (איך ווך די ווינציקע וואָס ביזו אצינד געדענקען זיי מיין מאמען):

...איך האָב זיך אויסבאהאלטן אין די קנייטשן פון פאטשיילע
ווען איבער מיר געגאנגען איז א קאָסע או געשניטן.

התחבאתי בקפלים של הפאטשיילה
כשמעלי מגל הילך, חתך וקצר.

ולעת חורף לכר דשא הפכה הפאטשיילה
רחשי תפילה של אמי שם עלי הגנו.

מחפש אני את היחידים,

ולא יותר מאשר האצבעות על כף היד,

שעד עתה זוכרים את אמי, את הפאטשיילה.

כשאמי חייתה, חייתי אני במילא

ולעת חורף לכר דשא הפכה הפאטשיילה.

המטפחת כספינה מהירה בין גלים, ולה גם כנפיים ככנפי מלאך המתווה את הדרך למלך המשיח.

אין פלא איפוא, שמוטיב המטפחת הוא הפאטשיילה, התגלגל אל הסיפור החסידי וממנו ליצירה ספרותית, והמהווה אמצעי לעליה נסית לארץ ישראל.

המוטיב חדר גם לבדיחה היהודית. עמנואל אולסוונגר באסופתו "ראזשינקעס מיט מאנדלען" (צימוקים ושקדים)²² מציג דו־שיח:

— הרבי צריך היה לעבור את הים, אך ספינה לא היתה בנמצא. אז הוא פרס את הפאטשיילה שלו ועבר את הים ברגל...

19. פאד הארא — "מאחורי ההר", בבילורוסית.

20. יצחק גנוז, משחקים של ילדי היהודים בלידא, "ידע עם", במה לפולקלור יהודי, כרך י"א, 1965, עמ' 38-42.

21. נכתב ביולי 1991. פורסם ב"פאלק און ציון" מס' 93-94. ינואר 1992, עמ' 26. "המטפחת" קשורה עם אמא, הן בסיפורו של עגנון "מעשה המטפחת" והן בשיר זה.

22. Imanuel Olsvangen, "Rosinkes mit Mandlen", Basel 1931, p. 188.

— היתכן?

— הרי הנך רואה! (דו זעסט דאָך).

מספרים על ר' יעקב אבוחצירה שהיה עובר מיכשולי מים על גבי מחצלת. באחד הסיפורים, הרב מאחר את הספינה. היא כבר הפליגה (כמו בסיפורים הקודמים). אומר הרב: "אצלנו כל אחד ואחד היה נוהג לקחת מחצלת קטנה, עליה הוא ישב והיא נקראת בערבית — חצירה"²² קדוש מניח גלימה או בגד על המים ומגיע למחוז חפצו — מוטיב ידוע בפולקלור הבינלאומי.²³

אורנות מתים ולהם קפיצת דרך מהגולה לארץ ישראל

אורנו של צדיק שנפטר, הפורח באויר ולו קפיצת דרך, שרשים במקורות יהודיים. הנושא נפוץ במקורות האיטלם, אך לו מקורות יהודיים טרום מוסלמיים מובהקים.²⁴ בהקשר למותו של אהרון נאמר: ויראו כל העדה כי גווע אהרון... הקב"ה רמו למלאכים ופתחו את המערה והוציאו אורנו של אהרון והיה פורח בשמים.²⁵ מסופר גם על יוסי בן יעזר איש צרירה: נתנמנס יוסי בן יעזר איש צרירה וראה מיטתו פורחת באויר. אמר: בשעה קלה קדמני זה לגן עדן.²⁶ הרב הקדוש מאפטא, בעל "אוהב ישראל" ז"ל, נפטר בליל ה' בניסן, שנת תרפ"ט, בעיר מזיבוז. בליל פטירתו שמעו בעיר הקודש טבריה קול דופק על חלונות הבית בו גר השמש של בית הועד "כולל ווהלין", שבידו מפתח קבורת המתים: — צא ללות את הרב מאפטא!

יצא לחוץ, והנה אימה וחשכה גדולה נופלת עליו. כי ראה שהרבה אלפים של מתים הולכים אחרי הנפטר, ואמרו, כי הוא הצדיק מאפטא שנפטר במזיבוז, ומלאכי

22. יששכר בן עמי, הערצת קדושים בקרב יהודי מרוקו. ירושלים, חשמ"ב עמ' 441. סיפור 6.260.

23. ציון במפתח המוטיבים בספרו של ס. תומפסון, Motif index of Folk Literature, Copenhagen, 1955-1958, Copenhagen, 1955-1958, D1524.1.3. כמוטיב מס' D1524.1.3.

למוטיב מקורות יהודיים קודמים:

בנימין מטודלה, ב"ספר המסעות", מסעות אותן ערך בשנים 1165-1173, מספר את האגדה ששמע על דור אלרואי. "והוא (דור אלרואי) הלך והמלך אחריו אחרי צעדיו, ושריו עבדיו הולכים אחרי מלכם עד בואם על שפת הנהר, והוא לקח את סודרו ויפרוש אותו על פני המים ויעבור עליו". יהודה דוד איזנשטיין, אוצר המסעות, ת"א תשכ"ט עמ' 37. האגדה מוצאת גם את ביטוייה בספרו של בנימין דישראל. (רוזן ביקונספילד). "חוטר מגזע ישי".

24. ראה מאמרו של ברנרד הלר Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. Vol. 69 (1925) pp. 51, Vol. 70 (1926) pp. 271-276. כמו כן: יוסף היינמן, אגדות ותולדותיהן, ירושלים 1974, עמ' 186, 243. במפתח המוטיבים, בספרו של ס. תומפסון: Motif Index of Folk Literature, D1641.8.1 — קבר קדוש מעביר את עצמו מהגולה לארץ ישראל.

25. ילקוט שמעוני, פרשת חוקת.

26. מדרש רבה, סדר תולדות, פרשה ס"ה.

מעלה הביאו אותו לעיר הקודש טבריה. בבוקר סיפר זאת לבני העיר, ולא רצו להאמין לו, עד שציווה החכם, והלכו לבית העלמין, וראה על המקום ההוא צורת "קרקע" חדשה. ז"א ציון של קבר. אחרי כן נודע להם, ממכתבים שהגיעו מחוץ לארץ, שאמנם באותו לילה נסתלק הרב מאפטא.

בשנת תר"צ, כשביקר הרבי ממונקאטש את המקומות הקדושים בארץ ישראל, והיה גם בטבריה, חקר ודרש אצל זקני העיר, אולי ידוע להם איפה ציון מקום קדשו של הרב מאפטא, שמלאכי מעלה נשאוהו והביאוהו לטבריה. הראו לו אבן אחת בבית החיים, שקבלה בידם ששם מנוחתו כבודי²⁷. בנוסף לכך, מסופר שצדיקים מארץ הקודש באו לקבל את פני הרב רבי ישראל מאפטא²⁸.

בסיפור "מעגלי צדק" של ש"י עגנון מסופר על יהודי זקן, עושה חומץ, שהתגורר בעיירה אחת בפולין. הזקן, בודד, אלמן ואב שכול, חסך הרבה שנים את המעות שהרוויח ממכירת חומץ, לשם צבירת סכום לכיסוי הוצאות הדרך לארץ ישראל ולמצוא שם, אם יזכה, קבר בעפרה. ברוב תמימותו, הוא משלשל את מעות חסכוניותו "בקופה שמעמידן אומות העולם במלכות הזאת על פרשת דרכים, בין שתי ידיו של אותו האיש". אך כשבא ליטול כספו מהקופה, הוא נתפס ונחשד כגנב, מובא לבית הכלא ושם נפטר ביגונו. למחרת נכנסו שוביו לתא המאסר, אך לא מצאוהו²⁹.

"אותו לילה נשמעו דפיקות בחדר הכולל שבירושלים. יצאו וראו כת של מלאכים באה מן הגולה, נושאים כדמות בן אדם. נטלוהו וקברוהו באותו לילה, לפי שאין מלינים מת בירושלים"³⁰.

ארנו של הצדיק הפורח באויר, הוא לא רק מהגולה לארץ ישראל, אלא גם בתחומי ארץ ישראל עצמה. אגדות רבות נרקמו סביב ר' אושעיה איש טיריא, מאמוראי הגליל האחרונים, הידוע כצדיק, תם וישר. קברו הנמצא בפקיעין ליד מעיין עין טיריא מקודש בעיני תושבי המקום. אגדה מספרת, כי בשעת פטירתו נראתה מיטתו פורחת באוויר. "והיה דורא קורא עליו. אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה שאהב הקב"ה לאבא אושעיה איש טיריא, בוז יבוזו לו"³¹.

27. שלמה יוסף זרין, סיפורי חסידים, ירושלים, עמ' 374-375.

28. מיכה יוסף בן גריון, ממקור ישראל, ת"א, חשכ"ו, עמ' של"ה. סיפור חר"ד. ראה המקורות המפורטים שם.

29. שמירת כספי החיסכון של יהודי בקופה שעל האיקונין של "אותו האיש" (ישו) לא ידועה במערכת של סיפורי עם יהודיים. נושא זה הוא חריג לחלוטין.

עיין: גרשום שלום, ש"י עגנון — אחרון הקלסיקאים העבריים? ! כמו כן, מאמרו של דן מירון באנתולוגיה: ש"י עגנון בביקורת העברית. עורך: אבינועם ברשאי, שוקן, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, חשנ"א, עמ' 290, 370.

30. כל סיפוריו של ש"י עגנון: כרך "אלו ואלו", סיפורי פולין, ירושלים ות"א תש"ך, עמ' שפ"ג-שפ"ח.

31. ויקרא רבה, פרשה ל', א'.

בשותפות עם מלכות שמים.

 נוסעים אליה אלף שנים,
 אך מגיעים כהרף עין —
 שוכנת עיר כמו כל הערים
 זאת היא ירושלים.

אלף שנים וכהרף עין. ההתנסות הפיסית והחוויה הנפשית הפנימית, הם שמודדים את אורך הזמן באותו המסע האחר אל המולדת שבלב.

הרב אליעזר אשכנזי בן אליה הרופא — קפיצת דרך על גבי ענן וחפקידם של "ענני הכבוד"

הרב אליעזר אשכנזי בן אליה הרופא, מגדולי בעלי ההלכה במאה השש עשרה ומתלמידיו של ר' יוסף קארו, שימש דיין במצרים. משם עבר לפאמאגוסטה שבקפריסין וישב בה חמש עשרה שנים. היה רב בקרמונה. בני דורו משבחים אותו כגדול בתורה ובחוכמה וכאדם הבקיא בהרבה לשונות. מציינים את רוב עושרו וצדקתו בעניינים שבין אדם למקום ובין אדם לחברו. בכתביו מסתמנת בין היתר דעתו על ריכוז מדיני של העם היהודי בארץ ישראל, כפתרון לבעיית קיומו הלאומי, דבר הדורש עיון נפרד. ספרו החשוב ביותר הוא "גדולים מעשי ה'", פירוש לסיפורי התורה, שהופיע בויניציאה בשנת שמ"ג, 1583. הספר הופיע במספר מהדורות, והאחרונה בורשה בשנת תרמ"ה⁴¹. בשנת 1578 עבר לפוזנא שבפולין ושימש בה אב בית דין. לאחר מכן נתיישב בקראקא, ולפי המסורת שרווחה בין תושבי העיר, נתקבל בתור ראש מתיבתא, הרביץ תורה בישראל ושימש יחד עם הגאון ר' יוסף כץ בעל שארית יוסף. בעיר זו נפטר בשנת "שמו" לאלף הששי, ונקבר בבית העלמין הישן. מדי שנה בל"ג בעומר וב"יומא דהילולא דרבינו הרמ"א ז"ל" היו המוני יהודים עולים להתפלל בבית עלמין זה. כל ספר וסיפורו, והם דומים לאדם וגורל חייו. ניצול שואה, יליד קראקא, ר' שמעון ב'ר דוב קעמפלער, מגיע לאחר החורבן לעירו ומוצא בין החורבות את הספר "מעשי השם". "ולקחתי הספר הלז לשמירת הדרך בעת אשר הייתי מוכרח לעזוב המדינה בדרך עקיפין באופן בלתי רשמי⁴², ונדרתי אז, אם אבוא אי"ה אל המנוחה, אשתדל להוציא לאור הדפוס הספר הקדוש הזה", ואכן קיים הפליט מקראקא את הבטחתו. הספר הופיע בניו-יורק בשנת תשכ"ב⁴³. מספר ר' שמעון קעמפלער בהקדמה לספר:

41. חיים דב פרידברג. בית עקד ספרים, כרך ב', עמ' 656, ערך 3112.

42. נטילת ספרי קודש כסגולה עם היציאה לדרך. עיין, יצחק גנוז, אהבת הספר: ערך, כבוד ומנהגים. ידע עם, כרך כ"ה, ח"א, תשנ"א, עמ' 94.

43. מעשי ה', מאת ר' אליעזר אשכנזי בן אליה הרופא. הוצאת גראסמאן פאבלישינג הויז, ניו יורק, תשכ"ב.

עיין "יחד נאמן": "לספר כיציאת מצרים — מעשה ברבי אליעזר", מוסף ערב פסח, תשנ"ב.

"הנה על הגאון הקדוש מספרים גדולות ונוראות, וכל הגאונים והצדיקים בדורות שלפנינו שיבחו וסיפרו בקדושת הגאון עד להפליא... בעל "מעשי השם" היה מהצדיקים אשר העולם נשען עליהם, ובא לארצות המערב ממצרים, וגדולי הדור אמרו עליו "גפן ממצרים תסיע". ובא לפולין ע"י נס ומעשה נורא. כי פעם בזמן עריכת הסדר בליל פסח, באו שני אנשים בדמות אורחים, ואמרו לו שנגזר עליו מהשמים, שתיכף ומיד יעקור ויעזוב המדינה, ויסע לפולין. והתבונן בדבר, ואמר לאשתו שתתפוס בחגורו, וע"י ענן העבירו אותם לפולין, והחלק השני של הסדר גמר בארץ פולין, ואמר אז: ממצרים ועד הנה ושם נאמר..."

האגדה שהיתה שגורה בפי תושבי ק"ק קראקא יודעת לספר, שבצפת, עיר המקובלים, נרשם שם הגאון ב"הפנקס בחברה קדישא דשם". כח הפלא שהטיס את החכם ואשתו מגלות מצרים לגלות פולין, על גבי ענן פורח, להיות מורה הוראה ודיין לעדת יהודים, הוא אשר גרם שלאחר מותו יועבר ארונו באורח פלא מגלות פולין לעיר צפת המעטירה שבארץ ישראל.

הרב אליעזר אשכנזי עשה דרכו ממצרים אל פולין על גבי ענן בליל הסדר, שהוא חג לזכר יציאת מצרים. לענן, "ענני הכבוד", תפקיד חשוב ביותר בדרכם של בני ישראל במדבר מגלות מצרים אל ארץ-ישראל. "לא ימיש עמוד הענן יומם ועמוד האש לילה לפני העם" (שמות, י"ג/כ"ב).

"...וכמה ענני כבוד היו מקיפין את ישראל במדבר? שבעה עננים, ארבעה מארבע רוחותיהם, אחד למעלה ואחד למטה ואחד מהלך לפניהם, כל הנמוך מגביהו וכל הגבוה משפילו ועושה אותם מישור, והיה מכה נחשים ועקרבים לפניהם. מכבוד ומרבץ לפניהם"י.

44. לדעתי, צריך להיות "באבנטו" ולא "בחגורו". כוונת המספר ביידיש היא "א גארטל". ל"גארטל" הוא "האבנט" — משמעות מיוחדת בעשיית פלאים. חיים קאטליאנסקי, בספרו "פאלקס געזאנגען", ניו יורק, 1954, מביא את השיר העממי על הפלא שהרכי מחולל באמצעות אבנטו ברצותו להגיע לארץ ישראל:

דער רבי האט געוואָלט קיין ארץ ישראל פֿאַרן
און קיין שיפל איז ניטאָ.
האָט ער געגעבן א באַפעל צום הייליקן גאַרטל
און איז אריבערגעפֿאַרן אין איין שעה.
הרבי רצה לארץ ישראל לנסוע
וספינה לא היתה בנמצא,
נתן פקודה לאבנט הקדוש
ועבר את הדרך תוך שעה.

בעדת יידיש המערבית נאמר "אבנט" Avnes.

— עיין, אוריאל וויינריך, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש", (ירושלים, תשכ"ה, עמ' 47).
לצורך דיוננו, מענין ההיגוי בעברית: "אב נס". דב סדן עומד בהרחבה על "הגארטל" וסביביו, במאמרו "מאכן א גארטל הענגער", "די חכמה פון חכמות", ח"א, תשכ"ח, עמ' 127-140.

45. מכילתא בשלח ויהי א', במדבר רבה א'.

מרים, אחותו של משה רבנו, לקחה בנגעים על שדיברה לשון הרע. היא מצווה להסגר מחוץ למחנה עד אשר תאסף מצרעתה. בני ישראל עמדו באותה שעה לנסוע מחצרות ולהמשיך במסעם במדבר. "סבורים שמא הענן מקדים לפניהם, כדרכו בצאתם לדרכם, ולא מצאו אותו... מתוך גנותה אתה שומע שבחה שאשה גדולה היתה... חלק לה המקום כבוד ועיכב לה שכינה וארון וכהנים ולוויים וישראל וענני הכבוד, עד שנאספה מצרעתה ונתרפאה"⁴⁶.

הדי ההיסטוריה של ראשית האומה מהדהדים באגדות העם שנוצרו לאורך תולדותיה.

שנים-עשר בנים, הדוהרים עלי סוסי-עננים

ההעפלה סימלה את חתירתם של יהודי הגולה אל חופי ארץ ישראל, ונכונותם לפרוץ את שערי הארץ שננעלו בגור דינה השרירותי של ממשלת בריטניה. מאמצייהם של שרידי השואה להגיע אל חוף מבטחים במולדת בכל הדרכים, ועל אף המכשולים והסכנות, היו למיתוס תוך כדי התבצעותם. המעשה הצמיח אגדות שרישומן ניכר בספרות הילדים בארץ ישראל באותה תקופה. ערב ראש השנה תש"ז, כותב לוי קיפניס בעיתון ילדים:⁴⁷

מי זאת עולה ממערב בתוך מרכבת-פז? / זו השנה החדשה, שנת עליה
— תש"ז / ומימין לה ומשמאל שנים-עשר בנים / הדוהרים-דולקים עלי
סוסי-עננים.

הושיטה יד אמא תש"ז, נשאה שרביט זהב / קראה בניה למפקד, וזה דבר
הצו: / "בדרכים שתי-עשרה דהור לקצות תבל, / משוך והעל יהודים
לארץ-ישראל!"

התחבורה הפלאית בשמים נרמזה כבר במקרא: ואשא אתכם על כנפי נשרים (שמות י"ט, ד').

על תלאות הדרך מהגולה אל ארץ ישראל, שסופם אכזבה ומפח נפש, אינם מצטערים. שנת תש"ז-1947, דרך ארוכה עשתה ספינת "אקסודוס" — יציאת אירופה תש"ז שהוחזרה על ידי הבריטים מחופי הארץ אל נמל מוצאה בצרפת, ומשם לנמל המבורג בגרמניה. בין המוני המעפילים נרקם הפתגם: "אקסודוס אקסודוס — ניט האָב קיין פּאַדרוס". "אקסודוס אקסודוס — אל תצטער".

אור גדול אפף את האניה, והתפילה לשכך ים מזעפו

בשנת תקל"ז (1777) יצא ר' מנחם מנדל מויטבסק, עם קבוצת חסידים, לארץ האבות⁴⁸. הם עברו תחילה דרך ערים שונות ברייסין, וולין, פודוליה, ובכל

46. לוי גינצבורג, אגדות היהודים, כרך ד', משה במדבר. רמת-גן, תשכ"ח, עמ' 147. פירוט המקורות הערה 498.

47. לוי קיפניס, שנת עליה תש"ז. דבר לילדים, כרך ט"ז, עמ' 745, אלול תש"ז.

48. ש.א. הורודצקי, עולי ציון, ת"א, תש"ז, עמ' 145.

מקום הצטרפו אליהם עולים נוספים. מן הגבול הפולני הגיעו לגאלאץ כדי להפליג משם בדנובה לים השחור, בדרך לקושטא, עיר החוף של תורכיה. כך סיפרו חסידיו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק.

"בבואם לשפת הים עמדו שם אניות אחדות. מכולן בחר רבי מנחם מנדל בספינה ישנה שהיתה בלה ורעועה ביותר, והיא שנראתה בעיניו. "במשך כל הדרך התקדמה הספינה והחליקה על הגלים מהר, כמו קפיצת הדרך. רב החובל סיפר לנוסעים, כי מזה עידן ועידנים לא זכורה לו נסיעה כה טובה מלבד בעת שנסע בה הגה"צ רבי אליעזר רוקח זצ"ל, אב"ד אמסטרדם שעלה לא"י בשנת ת"ק. "יכול הייתי להחליפה מכבר בספינה חדשה", סיפר רב החובל, בהצביעו על התיקונים המרובים שנעשו במרוצת הזמן בספינה שלו, "אבל לא אחליפנה ולא אמיר אותה בעד כל הון שבעולם, כי הבטח הבטיח לי אותו צדיק, שלספינה זו לא יאונה שום מקרה רע".

כשחסידיו של ר' מנחם מנדל סיפרו לו את זה, אמר: לא ידעתי כלל שבספינה נסע רבי אליעזר רוקח זצ"ל, אלא ראיתי אור גדול מרחף עליה ולכן בחרתי בה. (איך האב געזען א גרויסע ליכטיקייט).

כחמישה חודשים נמשכה דרכם והם עלו על חוף ימה של עכו, אך יש לציין כי ספינה אחרת בדרכה בים השחור לקושטא ובה כשמונים ושלושה עולים נקלעה לסערה וטבעה בים. כשלושים מהם ניצלו⁴⁹. וכדברי המשורר: נס לא קרה לנו, פח שמן לא מצאנו⁵⁰.

הדרך בים מסוכנת מאד. רבי נחמן מברסלב כשנמצא בנמל אודסה, בשנת תקפ"ב, והעומד להפליג ממנה ל"סטאמביל", בדרכו לארץ ישראל, מבקש במכתב לאנשי עיירותו באוקראינה להתפלל בעדו. וזו לשון מכתבו:

"מאד ביקשתי להתפלל בעדי תמיד, ואשר ביקש ר' יצחק אייזיק יוסף ז"י לשלוח להם תפילה להתפלל על עוברי ימים, באמת אין דעתי צלולה עכשיו כלל לסדר תפילה. וגם כבר נמצא בספר "שער ציון" תפילת הרמב"ן ז"ל, תפילה על הים. רק שצריכין לשנות הלשון קצת כשמתפללים על אחרים כאשר תבינו שם בעצמכם, ומה שירצה כל אחד להוסיף מלבו יוסיף כרצונו בלשון לע"ז. ויתר מזה אין א"א להאריך עתה"⁵¹.

מסופר על רבי יששכר רב מזלוטשוב, תלמידו של המגיד ממזריץ שהשתוקק כל חייו לעלות לארץ ישראל. סיבות שונות גרמו לעיכובים עד שהודקן ועיניו כהו ולא יכול לראות מאומה, אך לא רצה לוותר על נסיעתו זו ועלה על ספינת מפרשים.

49. מתוך פרק על פי ספרו של אהרון סורסקי, "יסוד המעלה", מופיע בעתון "יחד נאמן", כ' אלול חשנ"א.

50. עיין, חיה שטימן כץ, ראשיתן של עליות חסידים (תקע"ז-תקע"ט, 1747-1819, ירושלים, תשמ"ז).

51. המשורר אהרון זאב.

52. ספר עלים לתרופה. מכתבי מוהר"ת. המוציא לאור ר' יעקב רב. חשט"ז, ניויורק, עמ' 71.

בדרכה בים קמה סערה גדולה והספינה עמדה לטבוע. אז פנה אל רב החובר וביקש אותו שיעמידו בראש הספינה והלה נעתר לו. עמד רבי יששכר דב והתפלל כנגד הים הסוער והמאיים לטרופ את הספינה על נוסעיה, סיים תפילתו, והסערה שככה. ^{החד החד} בפולקלור הבינלאומי ידועים הרבה אמצעים מאגיים להשקטת ים סוער⁵³. היהדות לא ראתה בעין יפה אמצעים אלה שננקטו על ידי המוני העם להטיל מרותו של האדם על הטבע. תפילת אנוש מעבירה את רוע הגזירה.

מנגד תראה את הארץ

השאלה, מדוע לא זכה הבעש"ט לעלות לארץ ישראל, העסיקה את הסיפור החסידי. אגדה אחת מספרת, שעוד לפני התגלותו, באו גזלנים אליו והציעו ללוותו אל ארץ ישראל דרך מערות ומחילות. בהליכתם עברו דרך גיא עמוק מלא מים, רפש וטיט. ודרך הליכתם "על דף אחד המונח מעבר אל עבר... ראה שבכאן הוא להט החרב המתהפכת, וחזר לאחוריו כי היה לו סכנה גדולה אם היה עובר במעבר זה"⁵⁴.

באשר להליכתו על "דף אחד", הכוונה היא לקרש, במהדורה של דפוס קארעץ אוסטראה, בידיש, מופיע "א ברעט".

גזלנים שבאו לבעש"ט והציעו ללוותו אל ארץ ישראל דרך מערות ומחילות, מציינים סיפורי עם, שהיה זה הגזלן דובוש, שודד ופוחז פולני בהרי הקארפטים. דמות מפורסמת בפולקלור המקומי⁵⁵ שהטביעה חותמה גם באגדות מקום יהודיות⁵⁶.

המוטיבים והנושאים הידועים ממאורע אחד והמתייחסים לאישיות אחת מפורסמת, מאורגנים במסורת מקומית אחרת ובאישיות אחרת, ומתמזגים עם הסביבה הפיסית והתקופה המאוחרת יותר של אותה אישיות.

סיפור על שודד, המציע לצדיק להוליכו בדרך קצרה, במערות ומעברים סמויים מהעין אל ארץ-ישראל, כגמול על טובה שהצדיק עשה עמו, מופיע גם בהקשר לצדיק אחר. השודד דובוש, הציע לרב משה סולוטבינר, להביאו בדרך זו ארצה, אך הרב סירב ללכת עמו כשדובוש הוא המוביל. לא רצה להשתמש בטומאה להשגת מטרה קדושה ונעלה⁵⁷.

סיפור עם ספרדי ארצי-ישראלי הרשום בארכיון העממי בישראל (אסע"י)⁵⁸, מספר שרבי חיים בן עטר, איש מרוקו, שחי בירושלים (נפטר בשנת 1743, קברו מצוי בשיפולי הר הזיתים בירושלים ומשמש כמקום לעליה לרגל גם בימינו) עמד בקשר עם

53. חיים שוורצבאום. סגולות לשכך ים מזעפו בפולקלור היהודי והערבי. ידע עם, כרך כ' מס' 47-48, עמ' 52-59.

54. אברהם רובינשטיין, שבחי הבעש"ט, מהדורה מוערת ומבוארת. ירושלים, תשנ"ב, עמ' 2.

55. עמ' 85-86, Julian Krzyzanski. Sownik Folklovu Polskiego, Warszawa, 1965.

56. דער רויבער דאָבאַש. פשמישל, 1924, עמ' 14. רב סדן, בין שאילה לקנין, חל-אביב, 1968, עמ' 104.

57. ראובן פאהן, בהרי הקארפט. מבחר כתבים, ת"א 1969, עמ' 204.

58. עליזה שנהר, חודש חודש וסיפורו, 1973, חיפה, 1974, עמ' 30. אסע"י 9958.

ר' ישראל בעל שם טוב החי בפודוליה. הבעש"ט שלח שליח לר' חיים בן עטר להודיע לו שברצונו לעלות לארץ הקודש, אך הלה ענה לשליח: לך והגד לבעל שם טוב כי הוא הרוח של משה רבנו עליו השלום, ואסור לו להיכנס לארץ הקודש, שנאמר: מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא.

אגדה זו, שהיא מתחום האגדה הביאוגרפית, רקמה מארג נפלא על הקשר הסמוי והגלוי שבין יהודי מרוקו ויהודי פודוליה, וחוטי התקווה והכיסופים הנמשכים מישוביהם אל ירושלים, מעיינה הרוחני של האומה⁵⁹.

בין חסידי פולין ורוסיה רווחו אגדות על הקשרים ההדוקים שבין הבעש"ט לרבי חיים בן עטר בעל "אור החיים". הם איחלו לפגישתם, כי הבעש"ט היתה לו נשמת משיח בן דוד, והאור החיים — נשמת משיח בן יוסף, וכשיתראו יחדיו תהיה הגאולה שלמה⁶⁰.

המוטיב על חזרתו של מנהיג רוחני מדרכו שיצא בה מהגולה אל ארץ ישראל עקב היותו "הרוח של משה רבנו" כדברי הרב חיים בן עטר, או "ניצוץ של משה רבנו" כדברי המקובלים, נרקם גם סביב אישיותו של הגאון רבי אליהו מוילנה. במכתבו אל בני ביתו מהעיר קניגסברג, בדרכו אל ארץ ישראל, כדי להתיישב בה ולהעלות אחר כך את בני משפחתו, מציין הוא את החלטתו הנחושה להגיע אל מחוז חפצו. "הכל מצפים לראותה, והיא חמדת השם יתברך ברוך הוא, וכל העליונים והתחתונים תשוקתם אליה". המכתב הוא בעל חשיבות מרובה במספר מישורים. בו הוא מוסיף: "באתי לבקש מאתכם שלא תצטערו כלל וכלל, במה שהבטיחו לי אמיתית וגם לא תדאגו". מבקש הוא מרעייתו "בקשה שטוחה שלא תצטער בשבילי כאשר הבטחת לי, ואם ירצה ה' אם אזכה להיות בירושלים עיה"ק, אצל שער השמים, אבקש בערך כאשר הבטחתי"⁶¹.

היות שיש בו ניצוץ מנשמת משה רבנו, לא נתנו לו רשות מהשמים להיכנס לארץ ישראל. לכך מצאו גם אסמכתא. הגר"א נפטר בג' דחול המועד סוכות של חוץ לארץ, יום האושפיון של משה רבנו. הוא שליח ההשגחה ויעודו להכין את עמו להיכנס לארץ המובטחת.

אי הגשמת משאלתו ותשוקתו העסיקה את תלמידיו. הם קמו וניתקו עצמם משרשיהם בעיירות מזרח אירופה, ועלו לארץ למרות כל הסכנות והקשיים הכרוכים בכך, הגשימו חלומם וחלום רבם מנהיגם. האירוע והמוטיב על המנהיג הרוחני שבגולה, שמן השמיים מעכבים את עלייתו

59. הרב ברוך דרוהביצ'ר, שלש נוסחאות לנסיעת זקני הבעש"ט זצ"ל לארץ ישראל. "ידע עם", אביב תש"ך, עמ' 41 (המחבר דוד רביעי לבעש"ט).

עיין, עליוה שנהר, הספרות העממית של ספרדיי ארץ ישראל. מורשת יהודי ספרד והמזרח (מחקרים). ירושלים, תשמ"ב, עמ' 283-286.

60. על היחסים בין הבעש"ט לרבי חיים בן עטר, עיין: יצחק רפאל, על חסידות וחסידים, ירושלים, תשנ"א. עמ' 118-119.

61. עלים לחרופה. מינסק תקצ"ו, "חולדות הגר"א" מאת הרב י.ל. הכהן מימון. ירושלים, תשט"ו, עמ' של"ח.

לארץ-ישראל, התייחסו ונרקמו גם סביב אישיותו של ר' ישראל מאיר הכהן מראדין (בעל "החפץ חיים"), מגדולי הפוסקים ומן המיוחדים שבצדיקי האומה בדורות שקדמו לשואה.

מקום לידתו וכהונתו של החפץ חיים, עיירות רוסיה הלבנה (בילורוסיה) המערבית, בה עלתה כפורחת הציונות הדתית וכבשה לבותיהם של המוני בית ישראל. (נולד בעיירה זשטל בשנת 1838, נפטר בעיירה הסמוכה ראדין בשנת 1933). מכריו ותלמידיו מספרים שכל חייו שאף לנסוע לארץ-ישראל. השאלה הראשונה ששאל את אשתו (השניה) בטרם סוכם על השידוך, היתה אם היא מסכימה לעלות איתו לא"י. וכשענתה לו "כן", פרץ בצעקת שמחה "מזל טוב". ידוע שבזמנו שלח כבר את מטענו האישי לעיירה באסטון – שם היתה תחנת רכבת, אך הרבנית חלתה באופן פתאומי ועלייתו נדחתה. הוא ראה בכך אצבע אלקים. מאוחר יותר, הביע שוב את רצונו לעלות, אך מקורביו עיכבו בעדו. "למה הנכם מפריעים לי להגשים את מטרתי הקדושה?" – היתה טענתו. אירוע זה מצא את ביטויו בהספד שנשא חתנו ר' הלל, שביקש מחילה מהצדיק הנפטר, בשם כולם, על שמנעו ממנו את העליה לארץ הקודש⁶².

טבעת הזהב הגורמת לעליה

נערה יהודיה בגיל ההתבגרות, המתגוררת בעיירה קטנה ברוסיה הסובייטית, מוצאת טבעת קסמים. טבעת המסוגלת לבצע כל מה שנדרש ממנה. כל משאלה שלה מתגשמת על ידי סיבוב קל של הטבעת על אצבעה. מירה מבקשת מהטבעת שתגרום לכך שמשפחתה תקבל אשרת יציאה למדינת ישראל. דמיון, הזייה או חלום. סיפורה של מירה מועלה בספר לגיל הנעורים שהופיע בשנת 1988 בירושלים, ונכתב על ידי עולה חדשה – טליה דאיי⁶³.

מירה מוצאת את הטבעת באקראי. טבעת ישנה בצבע "צהוב מלוכלך ששום אבן חן לא מקשטת אותה". על פי כל הכללים שבסיפורי אגדות, היתה אמורה להבריק ולהפיץ נוגה זוהר. אך הפעם לא היתה כזאת, ובכל זאת, זה היה תכשיט. מאז ממלאת הטבעת את כל ישותה של הנערה. היא עוזרת לה להשיג בקבוק חלב בחנות כשתור ארוך משחרך בפתחו, לחלות בשפעת (לא קשה למדי...) כשרצונה בכך, להידמות שהיא לבושה שימלה חדשה במסיבת ערב של כיתתה, ולגרום שויקטור יאהב אותה. אמה מגלה לה, שהיא ואביה החליטו לנסות לעלות לישראל, ומסבירה לה על הקשיים הכרוכים בכך. כשלושים משפחות יהודיות בעיירה מבקשות היתר יציאה, אך מחלקת הויזות שבעיר ריגה גורמת לבעיות ודוחה בקשתם מפעם לפעם.

62. י"א שליבוסקי, החפץ חיים על ביאת המשיח והתייחסותו לא"י ולציונות. מספר מלים על קברו הרענן של צדיק הדור. עתון "לידעו וואך", 4 באוקטובר 1933, י"ד חשרי תרצ"ד. עדות זו מובאת בעיתון מקומי שהופיע בעיר לידא הסמוכה לראדין, כשלושה שבועות לאחר פטירתו של החפץ חיים.

63. טליה דאיי. טבעת הזהב של ניקודימה. ירושלים 1988. הוצ' "כתר".

בהמשך מתגלה למירה שבעלת טבעת הקסמים היא הפיה ניקודימה, הבאה לדרוש את הטבעת, אך מירה מסרבת בתוקף להחזירה. "בלי הטבעת לעולם לא יתנו לנו לצאת מכאן. אנשים מחכים שנים להיתר יציאה. אני לא רוצה שהורי יסבלו, ואני גם רוצה לנסוע לישראל". הפיה מבטיחה שטבעתה תגרום לעלייתם לישראל, אך בתנאי שמירה תחזיר לה אותה בעת שהם יהיו כבר מחוץ לגבולותיה של ברית המועצות.

ואכן משאלתה של מירה מתגשמת. המשפחה מקבלת את ההיתר המבוקש ועוזבת את ברית המועצות. בתחנת המעבר בוינה, בטירת שנאו, מגיעה הפיה אל מירה. "באיטיות משכתי את הטבעת מאצבעי והושטתי אותה לפיה. היא נטלה אותה כשעיניה לא משות מפני וענדה אותה בזריזות... עלטה ירדה על החורשה ושני רעמים בודדים התגלגלו בשמי שנאו". (עמ' 124)

אומרת הפיה: "נצטויתי, עם החזרת הטבעת, למלא לאות תודה משאלה אחת משלך. מה רצונך, איפוא? בקשי וינתן לך..."

ועונה מירה ללא היסוס: אני... אני רוצה לגור בירושלים... (עמ' 126).

בפולקלור הבינלאומי ידועה הטבעת כמעניקה לבעליה שליטה על כוחות על טבעיים. אגדות וסיפורי עם מספרים על טבעות ששיפשוּפן גורם להופעת שד הכפוף לרצונו של בעל הטבעת. בהם מסופר על טבעות השומרות על בעליהן מסכנות, והמאפשרות להן קפיצת דרך למקומות מרוחקים.⁶⁴

תלמידת בית הספר בעיירה הסובייטית מודעת גם לסיפורי אלף לילה ולילה, היא מושפעת מהם, הוזה שבכוחה של טבעת הקסם להביאה לארץ-ישראל. האגדה העברית ובעקבותיה האגדה הערבית, מספרת על טבעתו של שלמה המלך שעליה חקוק השם המפורש. כשהשתלט אשמדאי על הטבעת, הודח שלמה ממלכותו. הוא חזר למלכות רק כשהטבעת הגיעה שוב לידיו. בכחה של הטבעת הם עברו מרחקים במהירות הבזק.⁶⁵

בסיפור זה התחבורה היא ראלית. מטוס — אמצעי מודרני, בן זמננו, רגיל ומקובל. במסגרתו מתממש היסוד העל טבעי של סיפור עם, היונק מתשתית קדומה, מושרשת מדורות.

הנס, המציין תופעה החורגת מדרך הטבע במהותה ובעיתויה, טבוע בסיפורי העליה למיניהם, אותם חיברו וטוו פזורי האומה במהלך ההיסטוריה, והמאמתים את עקרון הקשר בין העם לבין ארצו.

64. W. Jones: Finger-Ring Lore, 1898.

65. גיטין, ס"ח.